

ОИЛА КОНЦЕПТИНИНГ ЛИНГВОМАДАНИЙ ТАҲЛИЛИ

Фархад Фахриддинович УСМАНОВ

доцент

Филология фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори

Андижон давлат университети

Андижон, Ўзбекистон

ufarhod001@gmail.com

Аннотация

Мақолада ҳозирги давр лингвомаданиятшунослигининг асосий вазифаларидан бири бўлган тил бирликлари орқали миллатнинг қадриятлари тизимига ойдинлик киритиш ҳақида сўз юритилади. Хусусан, *оила* концептини қадрият даражасида экани далилланиб, ўзбек менталлигида оила тўғрисидаги стереотиплар аниқлаштирилади. Шу мақсадда ўзбек тилининг паремиологик фонди материаллари ва ассоциатив тажриба усулларида фойдаланилган бўлиб, тажриба иштирокчилари томонидан берилган ассоциацияларда миллий ўзига хосликни бўрттириб кўрсатиш мақсадида рус тилидаги шундай ассоциациялар билан солиштирилган.

Таянч сўзлар: концепт, қадрият, оила, ассоциация, ассоциатив тажриба, ассоциатив майдон, стереотип.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА СЕМЬИ

Фархад Фахриддинович УСМАНОВ

доцент

Доктор философии (PhD) по филологическим наукам

Андижанский государственный университет

Андижан, Узбекистан

ufarhod001@gmail.com

Аннотация

В статье говорится об определении ценностной системы нации через языковые единицы, что является одной из основных задач современной лингвокультурологии. В частности, доказано, что концепт *семья* является ценностью, а также уточнены стереотипы о семье в узбекском менталитете. Для этого использовались материалы паремиологического фонда узбекского языка и методы ассоциативного эксперимента, а с целью акцентирования внимания на национальной специфике ассоциаций, данных участниками эксперимента, они были сопоставлены с ассоциациями семьи в русском языке.

Ключевые слова: концепт, ценность, семья, ассоциация, ассоциативный эксперимент, ассоциативное поле, стереотип.

Замонавий лингвомаданиятшунослик тил белгилари орқали миллий маданият меъёрлари, бошқача айтганда, миллатнинг қадриятларини тавсифлашга интилиши билан характерланади. Зеро, маданият ҳам, тил ҳам

белгилик табиятига эга бўлиб, тил бошқа белгилардан ифода универсаллиги билан ажралиб туради. Шундай қилиб, лингвомаданиятшунослик лисоний шахс ва концепт билан иш кўради. Зеро, етук тилшунос олим С.Г.Воркачев таъкидлаганидек, “Моҳиятан, “концепт” лексемаси терминга айланишининг ягона лингвомаданий асоси – бу семантик бирликларнинг этномаданий авторизацияси (боғлаш, боғлиқлигини қайд этиш – Ф.У.) – уларни тил шахси билан боғлаш зарурати ҳисобланади” [3].

Рус олимлари В.И.Карасик ҳамда И.А.Стернин таҳрири остидаги “Концептлар антологияси” (“Антология концептов”)да муаллифлар лингвомаданий концептларнинг уч узвли табияти хусусида сўз юритиб, концептларнинг қадриятли, образли (образли-перцептив ва образли-метафорик) ва тушунчавий (фактуал) узвларини ажратадилар. Бунда қадриятлилик (ценностность)нинг кўрсатилганлиги ўзига хос методологик аҳамиятга ҳам эга. Зеро, “Концептнинг маркази ҳар доим қадриятдир, чунки концепт маданиятни ўрганишга хизмат қилади ва маданиятнинг асоси айнан қадриятлилик тамойилидир. Қадриятли муносабатлар мавжудлигининг кўрсаткичи баҳо предикатларининг қўлланилишида кўринади. Агар субъект бирор ҳодиса ҳақида “яхши” (ёмон, қизиқарли, зерикарли ва ҳоказо) дея олса, ушбу ҳодиса шу маданиятда концептни шакллантиради” [1; 14].

Концептларнинг қадриятга айланишида тил жамоасининг маданият стереотиплари асосидаги баҳоси муҳим. “Мулоқот жараёнида борлиқнинг у ёки бу унсурига нисбатан баҳо предикатларининг қўлланиши ушбу маданиятда шу унсур асосидаги концепт мавжудлигининг кўрсаткичи деб ҳисобланиши мумкин” [2; 181]. Н.Артунонованинг келтирилган таърифидан концепт ва қадриятни фарқлашнинг имкони бўлмай қолади. Дарҳақиқат, улар ўзаро яқин, концепт қадриятсиз бўлмайди, қадриятлар хусусида сўз юритиш концепт ҳақида гапириш билан баробар. Масалан, “тинчлик” ёки “ватан” кабиларни концепт ҳам, қадрият ҳам ҳисоблаш мумкин. Мазкур масалага эътибор қаратган муаллифлар бизнинг назаримизда, қуйидаги асосли хулосага келишади: “Ҳар бир қадрият амалда концепт бўла олади, лекин ҳар

бир концепт қадрият бўла олмайди. Масалан: муҳаббат, дўстлик, озодлик, меҳнаткашлик – бир вақтнинг ўзида ҳам қадрият, ҳам концептлар, лекин уруш, ўлим, фалокат, қайғу каби концептлар ҳеч қачон қадрият бўлмаган ва бўлмайди ҳам... Шунингдек, концептлар доираси қадриятларникидан анча кенг, қадриятлар миқдори ундай эмас, бинобарин, бу хусусият қадриятлар мавжудлигининг шартларидан бири ҳамдир” [6]. Демак, концептнинг қамрови қадриятга нисбатан кенг, улар мазмуни ва жамиятдаги мақсади билан фарқ қилади. Шу боис қадриятларга нисбатан “қадриятли концептлар” атамаси ҳам қўлланилади.

Инсоният тарихининг илк жамоавий давларида биргаликдаги турмуш, авлод қолдириш, наслини давом эттириш учун тузилган оила кейинчалик ўзаро ҳурмат ва фарзандлар учун илк тарбия муҳитига айлана борган. Оилада ижтимоий ва диний қарашлар асосида оилавий қадриятлар яратилади. Жамиятдаги меъёрлар, биринчи навбатда, оила орқали авлоддан-авлодга етказилади. Шунинг учун инсоннинг ижтимоийлашувида оиланинг ўрни катта.

Мусулмон жамиятида оиланинг ўрнига тўхталган Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф уни фароғат қасри деб атайди ва шундай дейди: “Оила мустаҳкам, тинч, ҳалол ва пок бўлса, жамият ҳам осойишта, мустаҳкам, фаровон бўлади. Аксинча, оилаларда парокандалик, бузғунчилик бўлса, ҳалол-ҳаромнинг фарқи қолмаса, ўша жамият бузилади, тинчи йўқолади, охир-оқибат у чуқур таназзулга юз тутати. Шунинг учун қадимдан ҳар бир жамият оила масаласига катта эътибор бериб, оилаларнинг мустаҳкам ва бахтиёр бўлиши учун имконида бор бўлган барча чора ва тадбирларни кўриб келган” [12; 4].

Оила жамиятнинг энг кичик бўғини, яқин қариндошларнинг ижтимоий бирлашмаси ҳисобланади. Ўзбек тилининг изохли луғатида ушбу сўзнинг таърифи (а. бола-чақа, хонадон; уруғ, авлод) Эр-хотин, уларнинг бола-чақалари ва энг яқин туғишганларидан иборат бирга яшовчи кишилар мажмуи; хонадон [13] бўлиб, ушбу денотатив маънонинг “туғишганларни

бирлаштирган жамоа” маъноси “бир мақсад, маслак билан бирлашган кўп кишилар, халқлар, мамлакатлар” [13] ҳамда “ўсимликлар ва ҳайвонлар систематикасида тузилиш жиҳатидан бир-бирига ўхшаш, келиб чиқиш жиҳатидан ҳам ўзаро яқин бир нечта уруғни ўз ичига олган гуруҳ” [13] кўчма маъноларининг шаклланишига асос бўлади.

Ўзбекистон миллий энциклопедиясида оила сўзининг дефиницияси қуйидагича: “ОИЛА – никоҳ ёки туғишганликка асосланган кичик гуруҳ. Унинг аъзолари рўзғорининг бирлиги, ўзаро ёрдами ва маънавий масъулияти билан бир-бирига боғланган. Оиланинг энг муҳим ижтимоий вазифалари – инсон зотини давом эттиришдан, болаларни тарбиялашдан, оила аъзоларининг турмуш шароитини ва бўш вақтини самарали уюштиришдан иборатдир” [14].

Келтирилган дефинициялардан оила сўзи маъносининг қуйидаги ядро компонентларини ажратиш мумкин:

- 1) эр-хотин, никоҳ;
- 2) бола-чақа, туғишганлик;
- 3) биргаликдаги истиқомат, рўзғор бирлиги.

Оила концептига яқин концептлар *никоҳ*, *уй*, *эр* ва *хотин* концептларидир. Мулоҳазаларнинг асосли бўлишини таъминлаш мақсадида, дастлаб, изоҳли луғатлардаги маъноларга таяниб, уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталишимиз мақсадга мувофиқ. *Никоҳ* (а. уйланиш, эрга тегиш; эр-хотинлик; эр-хотиннинг қовушиши) 1 Эр-хотинликни шариат йўли билан расмийлаштириш маросими ва шу маросимда домумла томонидан ўқиладиган шартнома. 2 Эр-хотиннинг ўзаро розилиги билан ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилган оилавий иттифок; эр-хотинлик [14]. *Уй* – бирор оила ёки хонадон ўрнашган бино ва шу бинога тааллуқли ер; ҳовли, оила; хонадон. *Эр* – хотин киши билан никоҳ аҳдида бўлган эркак киши. *Хотин* – бирор эркак никоҳидаги аёл. Кўринадикки, ушбу концептлар бир-бири билан изчил боғланган яқин муносабатда бўлади.

Демак, оиланинг ташкил топишида расмий-ҳуқуқий жиҳатдан ҳамда диний-ахлоқий жиҳатдан талаблар мавжуд. Оиланинг эркак ва аёлнинг розилиги билан бунёд бўлиши ёзиб қўйилган меъёр бўлса, унга ота-онанинг розилиги – ёзилмаган ахлоқий меъёрлардан.

Тадқиқотчилар томонидан қадимдан туркий оилалар ўртача 5–6 кишидан иборат бўлгани ва бундай оилага нуклеарлик (оила бир ота-она ва фарзандлардан ташкил топиши) хос эканлиги қайд этилади [8]. Шунингдек, қадимги туркий тилда кўпхотинликни англатувчи сўзнинг мавжуд бўлмаганлиги ушбу тил шаклланган даврларда бундай анъананинг ҳам мавжуд бўлмаганини кўрсатади. Тарихчиларнинг қайд этишича, қадимги туркий тилда “ахлоқи бузуқ аёл” ёки “никоҳсиз туғилган бола” каби тушунчаларни ифодаловчи сўзлар бўлмаган, бундай сўзлар форс тилидан ўзлаштирилган. Буларнинг барчаси, ўз навбатида, қадимги туркларнинг оила институти мустаҳкам, аёллари эса ифбатли ва ҳалол бўлганлигидан далолат беради [8].

Оила концептини таҳлил қилишда, В.Телиянинг таъбири билан айтганда, лексик коллокациялар ёки фразеологик чатишмалар тавсифи унинг тўлиқроқ англанишига йўл очади. Чунки “уларда ижтимоий-маънавий маданият концептлари гавдаланади ва, айтиш мумкинки, улар концептнинг мазмун-мундарижасини тўлиқроқ деконструкция қилиш имконини беради” [9]. Ўзбек лингвомаданиятида оиланинг вужудга келиши ҳамиша “қуриш” билан боғланади. Оилани ташкил этиш бу “турмуш қуриш” ёки “уйланиш” экан, бунда турмуш қурганларнинг алоҳида ўз рўзғорига, кўрғонига эга бўлиши ўз ифодасини топади. Шу ўринда турк тилида ҳам турмуш қуриш маъносидаги *evlenmek* сўзининг асоси *ev* – “уй” эканини эслатиш ўринли. Кўринадики, ўзбекча менталитет учун оила ва уй концептлари бир-бирининг яқин ассоциатлари ҳисобланади ва бир-бирининг ўрнида қўллана олади: *Уйимизда бошланган можародан Жиян бекорга келмаганини тушундим* (Назар Эшонкул. Бепоен осмон). Алоҳида таъкидлаш керакки, оила – уй ёпиқ кўрғон, ундаги гап кўчага чиқмаслиги, оиладаги гапларни ҳеч ким

билмаслиги лозимлиги маданий меъёр даражасида: *Ҳарқалай, уйдаги гапнинг кўчага чиқмагани дуруст бўлди. Раҳмонали бу сирни мендан бошқа кишига айтмаган* (Саид Аҳмад. Иқрор).

Ўзбек кишиси оила аъзолари ҳақида гапирганда *уйдагилар* ёки *уй ичи* ифодаларини қўллайди. Мисолларга эътибор беринг: *Қўйинг, ўладиганнинг ўлгани дуруст, уйдагиларнинг тингани дуруст.* – *Сизга ким айтди масалангиз кўрилади, деб?* (Саид Аҳмад. Азоб); *Бизнинг уй ичимизда мендан кичик иккитагина ўғил укаларим бўлса ҳам, уларнинг қўлидан ҳали ҳеч иш келмас эди* (Ғафур Ғулом. Кўнгилсизнинг «қилиғи»). “*Бирликли уй – баракатли, зовғали уй – ҳалокатли*” мақолида ҳам оила назарда тутилаётганини тушуниш қийин эмас. Фикрларнинг мантикий давоми сифатида уйда эркак киши ҳал қилувчи эканини тушуниш мумкин. Чунки у уйланади, қиз эса *турмушга чиқади* ва ўзга уйга келади – *келин* бўлади (юқорида келин сўзининг асоси *кел* экани ҳақида тўхталинди) яъни ўз уйидан чиқиб, эрнинг қарамоғига ўтади. Қизнинг турмушга чиқишини *турмушга бериш* ҳам дейилади. Бу, бир томондан, қизнинг ихтиёри тўлиқлигича ўзида эмаслигини, бошқа томондан уни *қалин* (никоҳ тўйида куёв томондан келин томонга бериладиган, тўланадиган пул, мол ва ш.к. [13]нинг эвазига келинликка берганларини англатади. Бундай одат ўзбек маданиятида ҳозир ҳам учраб туради. Масаланинг моҳиятини никоҳланиш вақтида қизнинг розилигини “...бағишладингизми?” деб, йигитдан эса “...қабул қилдингизми?” деб сўралиши лўнда акс эттира олади. “Туркийларда оила патриархал характерда эканини кўрсатувчи белгилардан бири ота томонидан қариндошларнинг алоҳида номланиши (*амаки* ва *тоғанинг* фарқланиши – Ф.У.) ҳисобланади. Ўз тарихида матриархат даврини бошдан кечирган халқлар тилларида отанинг ака ёки укасини ифодаловчи сўз йўқ. Аксарият европа тилларида отанинг акасини ва онанинг акасини бир термин ифода этади” [15].

Ўзбек мақолида “*Эр-хотин – қўш хўкиз*” экани акс этгани ҳолда, оила қурганда йигитга қарата айтиладиган “*ола хуржун елкасига тушди*” ибораси

рўзгорнинг асосий юки эркада эканини англатади. Ўзбек лингвомаданиятида эркалар ўз аёлларига нисбатан *хўжайин* деб аталиши ҳам эр том маънода ўз аёлининг хўжайини эканини, ҳатто у билан ажралиш ҳам эрнинг *жавоб бериши* билан бўлишини эслаш ўринли: *Мана энди... бир кунда хотинимнинг жавобини бераман* (П.Турсун. Ўқитувчи).

Оила катта масъулият ва ўзига яраша қийинчиликлар қобиғи бўлгани ҳолда, бараканинг ҳам илдизи ҳисобланади: *Бош икков бўлмай, мол икков бўлмас; Бошим икки – молим икки* (ўзбек халқ мақоли). Масалан: *Йигитнинг боши икки бўлмагунча, моли икки бўлмайди* (С.Аҳмад. Қадрдон далалар). Фақат ундаги тинчликни асраш керак, акс ҳолда *Бир кун уруш бўлган уйдан қирқ кун барака кўтарилади* (ўзбек халқ мақоли).

Яна бир қатор мақолларда оиланинг аҳил бўлиши кераклиги, унинг вафо ва меҳр маскани эканлиги акс этади: *Сувсиз ҳаёт бўлмас, вафосиз – оила; Иноқ оилада бешик бўшамас; Аҳил оила – бахтли, ноаҳил оила – вақтли; Сержанжал уйда барака йўқ; Оила – қўш устунли айвон ва ҳ.к.* (ўзбек халқ мақоли). Қуйидаги мақоллардан эса, хотиннинг оқилалиги оиладаги тинчлик гарови эканини тушуниш мумкин: *Бўз ятак қичитар, яхши хотин тинчитар; Ёмон хотин эрига дўзах қилар; Ёмон хотин ўлса, кенг тўшак қолар, яхши хотин ўлса, меҳнат-ғам қолар; Ёмон хотин ҳайитда эридан чиқар; Ёмон хотиннинг ўйнаши кўп; Ёғмас булут элни алдар, ёмон хотин –эрни; Олис йўл отни синар, оғир кун – хотинни* ва ҳ.к. (ўзбек халқ мақоли).

Айрим концептлар бир-бири билан жуда яқин алоқада ва бир-бирини тўлдирадиган, аниқлаштирадиган, маълум вазиятларда ўзаро алмашадиган даражада мазмуний тўйинганликка эга бўладик, уларни гиперконцепт дейиш мумкин. Чунки “уларда яқин компонентларнинг яқин ассоциатив ва дифференциал алоқалари мавжуд бўлади” [4]. Шу нуқтаи назардан оила концептини гиперконцепт дейиш мумкин. Ушбу концепт ёки қадриятнинг ассоциатив потенциалларини ҳам аниқлаш муҳим. Зеро, ассоциатив тажриба оламни концептуаллаштиришнинг ўзига хослигини кўрсатади. Бошқача

айтганда, “бир объект бўйича турли миллат вакилларида бир-биридан фарк килувчи вербал ассоциациялар юзага келиши кузатилади. Бу ҳолат турли тил эгаларининг миллий-маданий қарашлари, қадриятлари, воқеликка муносабати кабилар билан боғлиқ” [5; 26]. Ассоциатив тилшунослик бўйича салмоқли тадқиқот олиб борган, ўзбек тилининг илк ассоциатив луғати муаллифларидан бири Д.Лутфуллаева ҳам “ассоциатив луғатларда, айниқса, бошқа лингвистик луғатларда қайд этилмаган халқ маданиятининг ўзига хос қирралари акс этади” [5] дейди. Айтилган фикрларни ҳисобга олиб, эркин ассоциатив тажриба ўтказдик. Синалувчиларга “*“ОИЛА” тушунчасига доир ассоциацияларни ёзинг*” тарзида савол берилган бўлиб, улардан шу сўзни эшитганларидида ҳаёлларига келган биринчи ҳар қандай сўзни ёзиб бериш сўралган.

Ассоциатив луғатлар аъъанасига мувофиқ жавоб реакцияларини камайиб бориш тартибида берамиз.

ОИЛА: ота-она 37; бахт 25; муқаддас 16; фарзанд 16; ота 11; ота-онам 9; севги 8; меҳр 7; муқаддас даргоҳ 7; ишонч 7; қўрғон 5; муҳаббат 4; ватан 4; фарзандларим 4; фарзандлар 3; хотиржамлик 2; ҳурмат 2; сабр 2; тинчлик 2; тотувлик 2; она 2; меҳр-оқибат 2; *Ватан оиладан бошланади* 2; аёлим 2; отам 2; фарзандлар камоли 2; кичик ватан 2; кичик жамият 2; бахт ва омад, бахт маскани, бахтли яшаш, бахтнинг пойдевори, бахт-у саодат, *Бир оила бўлиб телефонларсиз дастурхон атрофида бирга кечки овқат ейиш*, бир-бирига ўзаро меҳр ва муҳаббат, бир-бирига ҳурмат, бир-бирини тушуниш, бирдамлик, бирлик, бобо-буви, бувим, бутун, ватан, ватаним, ватаннинг пойдевори, дадам, дўстлик, жамият бўлаги, жамиятнинг бир бўлаги лекин жамиятнинг ичидаги бир дунё. *Жаннат оналар оёғи остида, Инсон мустаҳкам оила қуриб ва уни қадрласа, кўп ютуқларга эришса, унга мароқли бўлади, Инсон оиласи билангина бахтли*, инсон учун энг яқин инсонлар, инсон ҳаёти давомида энг катта топган бойлиги, *Инсон ҳаётидаги энг муҳим кичик давлат. Ушбу давлатнинг ўз қонун-қонидаси мавжуд булиб, бу нарса Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳам алоҳида*

белгилаб қўйилган, Оила – бу ота-она, эр-хотин ўртасидаги гўзал муносабатлар, фарзанд тарбияси ва уларни баркамол қилиб вояга етказиш, иссиқ маскан, катта ва кичик оилам, келажакка умид, кичик бир ватан, кичик бир қўрғон, кичик ватаним, қадриятлар, қувонч, мен, мен ва менинг оилам, менинг оилам, мужассамлик, муқаддас макон, мустаҳкам қўрғон, оила, Оила бу – таянч манбаидир. Ҳар қандай қийин ҳолларда оиламиз ёнимизда бўлади, оила – бу жамиятимизнинг ажралмас баҳосидир. Мен ўз оилам билан фахрланаман. Оила сенинг ҳақиқий бахтинг, оила тинч – юрт тинч. Оила ҳеч нарса усиз татимайдиган бойликдир, оилам, олов. Она кулса хона тўлар, ота кулса, ғаминг кетар, онажоним, опам, ота-онага ҳурмат, севги-муҳаббат, сен учун мавжудлик ва маънони англашиб турадиган яқинлар, сабр қилиш. Сен масъул бўлган шахслар билан тузилган жамоа: турмуш ўртоқ, фарзандлар, совчи, суянчик, тарбия, турмуш ўртоқ, ўзаро ҳурмат, узилмас ришталар. Уйдагилар билан бирга бир дастурхон атрофида ўтириш, уруғ-аймоқ, фарзандларим борлиги ва соғлиги, фарзандларим ва турмуш ўртоғим, фаровонлик, хотиржамлик маскани, ҳаётимнинг ажралмас қисми, ҳаётнинг мазмуни, ҳамжиҳатлик, ҳар бир инсон яшайдиган ватан, шахсий хавфсизлик, энг яқин ва ишончли дўст, эр-хотин, эр-хотиннинг бир-бирини тушуниши, юрт тинчлиги оила, яқинлар ва фарзандлар, яқинларим, яқинлик, яхши ҳордиқ.

Демак, “оила” стимул сўзига берилган реакциялар сони 272 та. Турли жавоб реакциялари 111 та, такрор жавоб реакциялари 28 та, якка жавоб реакциялари 83 та, жавобсиз қолган ҳолатлар йўқ. Бунда мазкур концепт ассоциатив майдони ядроси учун энг юқори частотага эга стимуллар олинди. Эркин ассоциатив тажрибада ушбу майдон ядроси сифатида частотаси 2%дан юқори бўлган реакциялар олинди учради [7; 338]. Б.Тажибоев эса бирдан ортиқ учраган реакцияларнинг барчасини ассоциатив майдон ядросидан ўрин олади, деб ҳисоблайди [10; 34]. Агар биз ҳам 2%лик чегара қўйсак, бизнинг ҳолатимизда ушбу ассоциатив майдон ядроси қуйидаги реакциялардан иборат бўлади: *ота-она* – 37 марта (13,6%), *бахт* – 25 марта (9,1%),

муқаддас – 16 марта (5, 9%), *фарзанд* – 16 марта (5,9%), *ота* – 11 марта (4%), *ота-онам* – 9 марта (3,3%), *севги* – 8 марта (2,9%), *меҳр* – 7 марта (2,5%), *муқаддас даргоҳ* – 7 марта (2,5%), *ишонч* – 7 марта (2,5%).

Келтирилган реакциялардан “оила” концептига муносабат мутлақ ижобий экани кўринади. Перифериядан ўрин олган реакциялар ҳам ушбу манзарани ўзгартирмайди. Шунингдек, унинг асосий таркибий тузилиши аён бўла боради: у ота-она ва фарзандлардан иборат бўлади, оила таркибида, албатта, фарзанд бўлиши керак деган стереотип мавжудлигини кўрсатади. Қанчалик кутилмаган бўлмасин, ушбу концепт ядросидан бобо ва буви ўрин олмаган. Шунингдек, ўзбеклар менталитетида унинг бир умумий ҳудуд – уй билан боғлиқлиги сезилади (муқаддас даргоҳ). Реакциялар частотаси оиланинг асосий шартларини ҳам билдиради: у бахт, севги, меҳр ва ишонч ҳукмронлик қилувчи муқаддас даргоҳ сифатида қадрланади. Бундан ташқари, тажриба жараёнида бир қатор синалувчилар оила билан боғлиқ мақол, матал, ибораларни ҳам келтирилганлигига гувоҳ бўлди.

Қиёс учун рус тилида оила – семья сўзининг ассоциацияларидан дастлабкилари қуйидагича: *большая* (катта); *дружная* (аҳил); *дети* (фарзандлар); *дом* (уй), *моя* (менинг); *и школа* (ва мактаб); *школа* (мактаб); *мама* (она); *крепкая* (мустаҳкам); *счастливая* (бахтли); *любовь* (муҳаббат), *распалась* (бузилди), *ячейка* (бўғин); *муж* (эр) [11]. Е.А.Сермягина ва А.С.Поршневалар ўтказган тажрибада эса бу сўзга *карьера* (карьера, мартаба), *пьянство* (ичкиликбозлик), *вынужденный долг* (мажбурий бурч) реакциялари ҳам келтирилганини кўрсатишади [7; 339].

Оила стимулига берилган ассоциацияларни мазмуний гуруҳларга ажратиш янада қизиқарли маълумотлар бериши мумкин. Бу гуруҳлар қуйидаги мазмуний уяларни ташкил этади:

1-жадвал

***Оила* концептининг ассоциатив майдони мазмуний уялари**

Уянинг номи	Реакциялар	Уядаги реакциялар сони	Уянинг майдондаги салмоғи %
Оила таркиби	<i>Ота-она, фарзанд, ота, ота-онам, фарзандларим, фарзандлар, аёлим, отам, она, бобо-буви, бувим, дадам, опам кабилар</i>	103	37,8
Оилага умумий муносабат	<i>Муқаддас, муқаддас даргоҳ, бахт маскани, бахтнинг пойдевори, ватан, ватаним, ватаннинг пойдевори, инсон ҳаёти давомида энг катта топган бойлиги, иссиқ маскан, кичик бир ватан кабилар</i>	52	19,1
Оиланинг номоддий вазифалари	<i>Бахт, хотиржамлик, тинчлик, тотувлик, бахт ва омад, бахтли яшаиш, бахт-у саодат, инсон оиласи билангина бахтли, келажакка умид, тарбия кабилар</i>	52	19,1
Оиладаги муносабатлар	<i>Севги, меҳр, ишонч, муҳаббат, ҳурмат, меҳр-оқибат, бир-бирига ўзаро меҳр ва муҳаббат, бир-бирига ҳурмат, бир-бирини тушуниш, бирдамлик, бирлик, дўстлик, ўзаро ҳурмат, ҳамжиҳатлик кабилар</i>	43	15,8
Оилага бўлган ижтимоий талаблар	<i>Кичик жамият, ватан оиладан бошланади, бутун, жамият бўлаги, Жамиятнинг бир бўлаги, лекин жамиятнинг ичидаги бир дунё. Инсон ҳаётидаги энг муҳим кичик давлат. Ушбу давлатнинг ўз қонун-қондаси мавжуд бўлиб, бу нарса Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳам алоҳида белгилаб қўйилган. Оила бу жамиятимизнинг ажралмас баҳосидир. Мен ўз оилам билан фахрланаман, Мужассамлик кабилар</i>	9	3,3
Оиладаги мажбуриятлар	<i>Сабр, бир оила бўлиб телефонларсиз дастурхон атрофида бирга кечки овқат ейиш, инсон мустаҳкам оила қуриб ва уни қадрласа, қўп</i>	8	2,9

	<i>ютуқларга эришса, унга мароқли бўлади, она кулса хона тўлар, ота кулса ғаминг кетар, сабр қилиш, уйдагилар билан бирга бир дастурхон атрофида ўтириш кабилар</i>		
Оила концептига беvosита боғланмаган ассоциациялар	<i>Олов, совчи</i>	2	0,7
Оиланинг моддий вазифалари	<i>Фаровонлик</i>	1	0,3

Жадвалда келтирилган маълумотларни таҳлил қилиб, айтиш мумкинки, ўзбекча менталитет учун оиланинг таркиби, унинг қамровига эътибор кўпроқдек. Аслида унинг асосини турли вариациялардаги ота, она ва фарзанд реакциялари ташкил этади. Кейинги ўринда оилага умумий муносабат ифодаловчилар бўлса, сўнг эътибор оиланинг инсон ҳаётидаги номоддий вазифаларига қаратилади. Оиладаги ички муносабатлар сирасида эса ҳурмат ва меҳр-оқибат турли шаклларда келтирилади. Шунингдек, ҳеч бир реакция салбий муносабат ифодаламайди. Яна бир эътиборли жиҳат ўзбек оиладаги мажбуриятлар сифатида кўп нарсани кутмайди: бунда асосан сабр ва биргаликда бир дастурхон атрофида ўтириш тилга олинган. Оиланинг моддий вазифаси мазмуний гуруҳи биргина аъзо (фаровонлик)дан иборатлиги ҳам миллий менталлик оилани яқин қариндошларнинг ўзаро илиқ ва ижобий муносабатларига қурилган номоддий қувват манбаи сифатида тушунишни кўрсатади. Демак, оила ўзбек маданиятининг юксак кадрияти ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Антология концептов. Т.1. /Под ред. В.И.Карасика, И.А.Стернина. – Волгоград: Парадигма, 2005.

2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – Москва: Шк. «Языки русской культуры», 1999.
3. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки, 2001 - № 1. – С. 64-72.
4. Кострубина Е.А. Типы концептов: гиперконцепт семья – дом // Вестник Пермского университета, 2010. Вып. 6(12). – С. 51-57.
5. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. Монография. – Тошкент: Meriyus, 2017. – 140 б.
6. Ремизова В.Ф., Костина Н.Г. Концепт VS. ценность. URL: <http://elib.osu.ru/handle/123456789/5555>
7. Сермягина Е.А., Поршнева А.С. Составление ассоциативного поля концепта «семья» в русском языке путем проведения свободного ассоциативного эксперимента // Физика. Технологии. Инновации: сборник научных трудов. – Екатеринбург: УрФУ, 2015. – Вып. 1. – С. 337-340.
8. Тишин В.В. К вопросу о форме семьи у древних тюрков в связи с ее хозяйственными функциями // Этнографическое обозрение, 2012. – № 4. – С. 92-107.
9. Телия В.Н. Концептообразующая флуктуация константа культуры «родная земля» в наименовании *родина* // Язык и культура: Факты и ценности: К 70-летию Юрия Сергеевича Степанова / Отв.ред. Е.С.Кубрякова, Т.Е.Янко. – Москва: Языки славянской культуры, 2001. – С. 412.
10. Tajiboyev B.R. O‘zbek tilida so‘zlarning assotsiativ ma’no strukturasi (Milliy-madaniy semali birliklar): Monografiya. – Toshkent: Mahalla va Oila, 2021. – 108 b.
11. Черкасова Г.А. Русский сопоставительный ассоциативный словарь. – М.: ИЯз РАН, 2008. URL: http://it-claim.ru/Projects/ASIS/RSPAS/RAS_SAS.htm#RS92
12. Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Бахтиёр оила. – Тошкент: Hilol-Nashr, 2013.

13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдлик. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007.
14. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ўн икки жилдлик. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 5-жилд, 2003. – 704 б.
15. <https://beznenmiras.ru/news/redaksiya-khabarlare/semia-u-tiurkov>